

Vol. 1, Series. 2,
No. 2 Autumn & Winter
87-111

The Impact of Fatiyān (Ahl-i Fatā) on the Spiritual Pedagogy of Teaching and Learning in the Islamic World

Doi: 10.22034/pt.2024.465382.1029

■ **Sayedeh Maryam Izadi Dehkordi**

Assistant Professor, Department of General and Religion Courses, Faculty of General and Religion Courses, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Email: mizadi99@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0002-2536-7103

■ **Majid Jafari Goujani**

MA in Carpet Research, Department of Carpet, Faculty of Handicrafts, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Email: majidjafarigoujani@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3534-1043

Abstract

One of the most influential movements in the history of the Islamic world, particularly Iran, was the formation of brotherhoods known as fatiyan. Despite the rich pedagogical traditions of the past, and despite examining these traditions within the context of contemporary higher

education systems, a gap is evident in the cultivation and provision of human capital. This research investigates the connection between futuwwa codes and the spiritual pedagogy of teaching and learning in pre- and post-Islamic Iran, as well as its origins in other countries. Furthermore, it analyzes the application of these codes within the country's educational system. A content analysis of futuwwa codes was conducted to identify the moral and spiritual principles, including the methodologies employed. The primary objective of this research is to examine the impact of this tradition on the education of learners over centuries, with a particular focus on the devotion and heartfelt connection between student and teacher. Research findings indicate that the futuwwa and Ayyaran traditions in Iran, especially after the advent of Islam, evolved into a moral, social, and spiritual movement. Through its synthesis with Sufism and mysticism, this movement contributed to the growth and development of its divine and spiritual dimension. Unlike modern education, it placed a particular emphasis on the spiritual and moral education of learners, and this education was conducted with love and respect between teacher and student. The educational system based on futuwwa played a significant role in cultivating complete and virtuous individuals, highlighting the shortcomings of the current educational system in this area.

Keywords: Fatiyan, Teaching and Learning, Zikr, Teacher and Student, Islamic World.

سال اول / شماره ۲
پاییز و زمستان ۱۴۰۳

دوفصلنامه الهیات عملی

سال ۱/ شماره ۲/ شماره پیاپی ۲

پاییز و زمستان ۱۴۰۳

۸۷ - ۱۱۱

تأثیر فتیان (اهل فتی) در آداب معنوی تعلیم و تعلم در جهان اسلام

Doi: 10.22034/pt.2024.465382.1029

■ سیده مریم ایزدی دهکردی (نویسنده مسئول).

استادیار گروه دروس عمومی و معارف اسلامی، دانشکده دروس عمومی و معارف اسلامی، دانشگاه هنر اصفهان،

رایانامه: Mizadi99@yahoo.com

■ مجید جعفری گوجانی

دانش آموخته کارشناسی ارشد پژوهش در فرش، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان،

رایانامه arigoujani@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳-۰۵-۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳-۰۹-۰۸

چکیده

از جریان‌های تأثیرگذار جهان اسلام، خصوصاً ایران، تشکیل جمعیت‌های جوانمردان یا فتیان است. بررسی چنین آموزه‌های غنی‌ای در نظام تعلیم و تربیت قرون گذشته سبب شد که خلأ استفاده از این آموزه‌ها در نظام آموزش عالی کنونی کشور و تربیت و تأمین نیروی انسانی احساس شود. بنابراین، این پژوهش به بررسی ارتباط فتوت‌نامه‌ها و آداب معنوی تعلیم و تعلم در ایران

سال اول/ شماره ۲
پاییز و زمستان ۱۴۰۳

قبل و بعد از اسلام و همچنین خاستگاه آن در کشورهای دیگر پرداخته است و کاربرد آن را در نظام آموزشی کشور تحلیل می‌کند. بررسی محتوایی فتوت‌نامه‌ها به‌منظور شناسایی اصول اخلاقی و معنوی، ازجمله روش‌های استفاده‌شده در این پژوهش است. هدف اصلی این پژوهش، بررسی تأثیر این آیین در تربیت متعلمین طی قرون متمادی و توجه به ارتباط قلبی بین شاگرد و استاد است. یافته‌های پژوهش حاکی است که آیین فتوت و عیاری در تاریخ ایران، به‌ویژه پس از ورود اسلام، به جریانی اخلاقی، اجتماعی و معنوی تبدیل شده است. این جریان پس از تلفیق با تصوف و عرفان، به رشد و توسعه بُعد معنوی آن کمک کرده و برخلاف آموزش‌های جدید، توجهی ویژه به تربیت معنوی و اخلاقی متعلمان داشته و این تربیت با عشق و احترام میان استاد و شاگرد همراه بوده است. نظام آموزشی مبتنی بر فتوت در پرورش انسان‌های کامل و اخلاق‌مدار نقشی بسزا داشته و کاستی‌های نظام آموزشی کنونی را در این حوزه برجسته کرده است.

کلیدواژه‌ها: فتیان، تعلیم و تعلم، ذکر، استاد و شاگرد، جهان اسلام.

مقدمه

آیین فتوت از دو منظر عرفانی و تاریخی قابل بررسی است. از منظر عرفانی، آیین فتوت با ریاضت، تهذیب نفس، جوانمردی و مخالفت با نفس همراه است و از منظر تاریخی این آیین با چهار گرایش فکری (کرامیه، ملامتیه، صوفیه و اصحاب فتوت) و جریان اجتماعی در سده سوم هجری پیوند می‌خورد و حلقه اتصال آنها گرایش به زهد و عرفان است.

نفیسی در کتاب سرچشمه تصوف در ایران (۱۳۴۳، ص. ۱۳۰) جنبه‌های خاص تصوف ایران را آیین جوانمردی و فتوت می‌داند. درواقع، فتوت و جوانمردی از ابتکارات ایرانیان بوده و قبل از تصوف در دوره پیش از اسلام در ایران و — چنانچه در ادامه اشاره می‌شود — چندین کشور دیگر، پیشینه دارد.^۱ همچنین، شواهد نشان می‌دهد در آیین فتوت حضور اندیشه‌های مانوی قابل جست‌وجو است (نفیسی، ۱۳۴۳، ص. ۱۳۰) و احتمالاً از تشکیلات صنفی ساسانی – بیزانسی نشئت گرفته است (فرهادی، به نقل از کیوانی، ۱۳۹۰، ص. ۹). این آیین پس از پیروزی

۱. آیین فتوت در خارج از ایران با تلاش مردمانی رواج می‌یابد که مدتی ساکن ایران بوده‌اند.

عرب‌ها بر ایران و بخش‌هایی از قلمرو روم شرقی، به‌عنوان نهاد مدنی نیمه‌مستقل در فضای جدید (همانجا) تا پذیرفتن مقررات اسلامی باقی مانده و نهایتاً با پذیرش اسلام، شکل دیگری یافته است. بنابراین، می‌توان اظهار کرد آیین فتوت از دو منبع دینی اسلام و فرهنگ ایران و برخی کشورهای آسیای صغیر پیش از اسلام بهره گرفت و آن را پیوند نیکویی‌های اخلاقی و دینی ایران پیش از اسلام و پس از آن دانست.^۲

با توجه به آموزه‌های فتوت‌نامه‌ها و فقدان حضور این آداب در آیین آموزشی کشور، نگارندگان بر آن‌اند که به بررسی کاربرد و تأثیر این آداب در نظام استادشاگردی بپردازند. با توجه به همین امر، هدف اصلی این پژوهش پیدا کردن راهکارهای تلطیف و روان‌سازی نظام تعلیم و تربیت کنونی کشور براساس آموزه‌های نظام تعلیم و تربیت در سده‌های گذشته است. این پژوهش نشان خواهد داد چه راهکارهای مؤثری از دل فتوت‌نامه‌ها برای نظام آموزش کشور قابلیت تبیین دارد.

ضرورت انجام این پژوهش کیفی آنجایی نمایان می‌شود که پیدا کردن راهکارهایی برای تلطیف و روان‌سازی، جذب نیروهای آموزشی کارآمد و کل‌نگر و همچنین علاقه‌مندسازی دانشجویان و دانش‌آموزان به رویکردهایی برطبق آیین جوانمردی، فتوت و جاری‌ساختن عشق و محبت بین اقشار جامعه در همه ابعاد آموزشی، احساس می‌شود. بر همین اساس، نگارندگان به بررسی و تطبیق این رویکردها پرداخته‌اند و در مسیر پژوهش از روش تاریخی-تحلیلی بهره جسته‌اند.

پیشینه پژوهش

باوندیان و فرهنگ‌دوست (۱۴۰۱) در گزارش علمی «تبیین نقش محتوای فتوت‌نامه‌ها در تعالی ساحت اخلاقی هنر ایران»، به شیوه‌ای تطبیقی، مشی معنوی هنر معاصر را از متن فتوت‌نامه‌ها استخراج و استنتاج کردند. نویسندگان بر آن بودند که بازنگری مفاهیم فتوت‌نامه‌ها و ترویج محتوای آنها در هنر معاصر در دو سطح عموم و هنرمندان قابل بررسی است. در سطح عموم موجب می‌شود سویه‌ها و ریشه‌های فرهنگ و تمدن ایرانی-اسلامی مندرج در فتوت‌نامه‌ها حفظ شود و در سطح هنرمندان، سبب ارتقای جایگاه هنر و هنرمندان از طریق تأسی به هویت و اخلاق حرفه‌ای می‌شود. زندی محب (۱۳۹۸) در مقاله «شناخت و تحلیل فتوت‌نامه‌ها در جهت ارتقاء مهارت‌آموزی و اخلاق حرفه‌ای معماران» با شیوه تاریخی-تفسیری به شناخت و تحلیل فتوت‌نامه‌ها و آموزش سنتی معماری پرداخته‌اند و ضمن شناخت خود، راهکارهای ارتقای مهارت‌آموزی و اخلاق حرفه‌ای معماران امروز را عرضه کرده‌اند. مهم‌ترین راهکارها،

۲. با ظهور اسلام، آیین فتوت تحت تأثیر تعلیم دین بوده است، اما باز هم می‌توان بنیاد این آیین را به قبل از اسلام نسبت داد (نفیسی، ۱۳۴۳، ص. ۱۳۰).

همکاری دانشجویان با استاد در چندین دوره متوالی، کمبود تعداد دانشجویان برای استاد، اضافه شدن فعالیت‌های عملی و کارآموزی، استعدادیابی دانشجویان برای ادامه تحصیل و ورود به بازار کار بوده است. بینای مطلق و ایزدی در مقاله «عرفان اسلامی و آداب معنوی آموزش هنر (با تأکید بر فتوت‌نامه‌ها)» (۱۳۹۷) به دنبال بازیافتن ساختار و کیفیت ارکان نظام آموزش هنر اسلامی بر مبنای فتوت‌نامه‌ها بودند و ضمن تحلیل مفهوم فتوت و مراتب و قواعد آن در متون عرفانی، ارتباط فتوت با صنعت را بررسی کردند. طبق نتایج آن، از راهکارهایی که می‌شود مطابق با آموزه‌های فتوت‌نامه‌ها در آموزش هنر اسلامی و تربیت حرفه‌ای هنرآموزان استفاده کرد، اجرای نظام استادشاگردی است. همچنین، تربیت توأم با نظم و سخت‌گیری از جانب استاد، تأکید بر ظاهر و باطن شیوه‌های آموزشی و تلفیق آداب و رسوم ایرانی با ارزش‌های اسلامی از راهکارهای دیگری هستند که این مقاله ارائه می‌دهد. موسوی گیلانی و شکیب‌ادل در مقاله «سلوک عارفانه سنت استاد و شاگردی فتوت‌نامه‌ها و تأثیر بر خلاقیت هنرمند» (۱۳۹۵) کوشیدند ضمن بررسی شیوه‌های سلوک طریق حق و تربیت شاگردان و هنروران، به تأثیر آن در خلق هنری و تعالی صنایع دست‌یابند. نتیجه نشان می‌دهد که استاد در سنت فتوت، همراه آموزش فن و مهارت هنری خود، با تأکید بر حضور قلب و تقدس عمل، به تربیت نفس شاگرد می‌پردازد. این عمل موجب می‌شود شاگرد به آرامش و رهایی و نیز به مقام بیخودی در خلق هنر و اتصال با منبع هنر دست یابد. هنرمند از دانسته‌های خویش رها می‌شود و چنان در نور حقیقت غرق می‌گردد که به کمال بی‌خویشی دست می‌یابد و ممکن است عالم در خلق هنری او منعکس شود. آقاشیرینیان در پژوهش «اخلاق و معنویت هنر و صنعت به روایت متون صنفی و فتوت» (۱۳۹۷)، به چسبته اصول معنوی هنر و صنعت به روایت متون صنفی پاسخ داده است. او به چند منبع مکتوب کهن در مورد مکتوبات صنفی اشاره کرده و به تحلیل و تطبیق محتوای منابع پرداخته است. در نتایج این پژوهش آمده: «اهل صنعت علاوه بر تأکید بر اصول صنفی و مهارت حرفه‌ای لازم یک صنف، بر عناصر معنوی در کار و پیشه خود تأکید داشتند» و شاگردان ابتدا می‌بایست ادب نفس از استاد خویش می‌آموختند. عناصری همچون «توحیدمحوری، میراث‌داری پیامبران، سودآوری اجتماعی، مراعات حقوق مالی، نظام معنوی استاد و شاگردی، فرهنگ کار مضاعف، برکت کار و مال» نتیجه آن است.

رویکرد این پژوهش، بررسی تعلیم و تعلم و رابطه فتوت با مکاتب فکری و دینی همچون تشیع، اخوان‌الصفاء، اصناف در ایران و جهان اسلام است. افول فتوت در دوران معاصر و جای خالی آن در آموزش نظام عالی کشور، اخلاق حرفه‌ای و ایجاد تعهد و تخصص در متعلمین و مدرسین در جامعه امروزی نیز مدنظر است. این تحلیل می‌تواند با تأکید بر ارتباط بین

اصول اخلاقی و معنوی و تربیت اسلامی به توسعه و ارتقای آموزش عالی کمک کند. در این پژوهش، با بررسی‌های به‌عمل‌آمده، وجوه نوآورانه‌ای برای نظام آموزشی تنظیم شده است که عبارت‌اند از:

- (۱) اهمیت آموزش کل‌گرا در مقایسه با جزءگرایی و سخت‌گیری؛
- (۲) توجه به استعداد ویژه متعلمین و تخصص‌گرایی، تعهد به موازین اخلاقی و آموزشی.

روش پژوهش

این پژوهش از نظر ماهیت، کیفی و از نظر نوع هدف، توسعه‌ای است و با روش تاریخی-تحلیلی قصد دارد مفاهیم و رویکردهای آموزشی اصناف اهل فتی را در شیوه‌های تعلیم و تربیت کنونی تبیین و گسترش دهد. جامعه آماری تحقیق شامل برخی فتوت‌نامه‌های صنفی عصر اسلام بوده که آدابی از تعلیم و تربیت اسلامی در آنها قابل‌پیگیری است. داده‌های این تحقیق به‌صورت اسنادی و با ابزار نسخه‌برداری، گردآوری شده‌اند. دامنه تحقیق از نظر زمانی دوره ایران پیش و بعد اسلام را شامل می‌شود و اساس روش تجزیه و تحلیل داده‌ها به‌صورت کیفی بوده است.

مفاهیم نظری فتی و فتوت

«فتوت [فَتْوٌ وَ]» واژه‌ای عربی و به معنای «جوانی» است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج. ۱۱، ص. ۱۶۹۷۴). مفهوم دقیق لغوی آن، دوره جوانی از لحاظ جسمانی است (کربن، ۱۳۸۲، ص. ۳)؛ بدین شرح که جوانی از حیث جسمانی به معنای رسیدن به کمال و شکفتگی ظاهری و جسمانی انسان و از لحاظ معنوی به مفهوم شکوفایی کامل خصایل و نیروهای درونی انسان است (همان، ۱۳۸۲، ص. ۴). در کتاب سماع و فتوت چنین آمده است: «جوان آن است که قادر بود بر کامل گردانیدن دیگران» (طوسی، ۱۳۶۰، ص. ۱۲). محبوب در مقدمه فتوت‌نامه سلطانی بیان می‌کند که معادل این واژه در فارسی «جوانمردی» و در فرهنگ عرب، صفتی است که از کلمه «فتی [فَ تَا]» مشتق شده است (واعظ کاشفی، ۱۳۵۰، ص. هفت). معادل فارسی این واژه، «جوان» و معادل لاتین آن «جوونیس»^۳ است (کربن، ۱۳۸۲، ص. ۳). در زبان فرانسه به جوان (فتی یا جوانمرد)، شوالیه می‌گویند که ظاهراً مناسب‌ترین معادل برای واژه فارسی جوانمرد است (همان، ۱۳۸۲، ص. ۴-۵). «در عصر جاهلی، فتوت را مجازاً به معنی شجاعت و فتی را به معنی شجاع می‌گرفتند» (واعظ کاشفی، ۱۳۵۰، ص. هفت).

واعظ کاشفی (۱۳۵۰، ص. ۸) معتقد است هر علمی، موضوعی را شامل می‌شود که در آن علم از عوارض ذاتی آن موضوع بحث می‌شود. از این نظر، او موضوع علم فتوت را «نفس انسانی» خطاب کرده است. کاشی^۴ (۱۳۵۱، ص. ۵-۶) مبادی فتوت را اسباب تزکیه نفس و تصفیه دل می‌داند و در بیان حقیقت فتوت می‌گوید: «فتوت عبارتست از ظهور نور فطرت و استیلاء آن بر ظلمت نشئت تمامت فضایل در نفس ظاهر شود و رذایل منتفی گردد چه فطرت انسانی هرگاه که از آفات و عوارض صفات و دواعی نفسانی سلامت یابد... صافی و منور گردد و مستعد و مشتاق کمال شود... بر صفا و اشراق و نورانیت و لطافت خود ثابت ماند، تمامت انواع عفت و شجاعت درو راسخ شود و جمیع اصناف حکمت و عدالت بالفعل ازو ظاهر گردد آنرا «فتوت» خوانند». در ذیل «بیان مأخذ فتوت و مبدأ این طریقت» حدیثی از پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم آمده است که فرمود: «یا علی تو جوانمرد این امتی»؛^۵ بدین معنا که «پدرت ابراهیم است و برادرت من... پس فتوت من از ابراهیم است و فتوت تو از فتوت من» (واعظ کاشفی، ۱۳۵۱، ص. ۱۳، ۲۰).

بنابر آیات قرآن کریم، احوال فتی بر سه نوع است (طوسی، ۱۳۶۰، ص. ۱۲-۱۳)؛ فتی یا آن است که فرد برای کامل کردن مراتب وجود خود از حق می‌طلبد (کهف: ۱۰) یا آن است که از حق می‌خواهد و بعد از حصول آن، به دیگران می‌دهد (کهف، ۶۲، ۱۴۴۵ق). یا به این مفهوم است که میان حق و خلق واسطه است (یوسف، ۶۲، ۱۴۴۵ق). از طرفی، کاشی در کتاب خود منبع فتوت و مظهرش را ذات حضرت ابراهیم علیه‌السلام می‌داند (انبیاء، ۶۰، ۱۴۴۵ق). در این میان، واعظ کاشفی آورده است که: «اول نقطه دایره فتوت ابراهیم خلیل بود... و او را ابوالفتیان خوانند» (۱۳۵۰، ص. ۱۷). به حکم قرآن و احادیث، «ابراهیم و یوسف و یوشع و اصحاب کهف و مرتضی علی^۶» جوانمرد هستند (همان، ۱۳۵۰، ص. ۲۰). از دیدگاه علی علیه‌السلام، اصل فتوت بر هشت خصلت است و هر که از این خصلت‌ها برخوردار نباشد، مستحق نام فتوت نیست. این هشت خصلت عبارت‌اند از: «...الْوَفَاءُ وَ الصِّدْقُ وَ الْأَمْنُ وَ السَّخَاءُ وَ التَّوَاضُّعُ وَ النِّصِيحَةُ وَ الْهَدَايَةُ وَ التَّوْبَةُ...» (کاشی، ۱۳۵۱، ص. ۱۷).

تعلیم

در فرهنگ عمید «تعلیم» به معنای «علم یا هنری را به کسی یاد دادن، کسی را چیزی آموختن

۴. نفیسی این کتاب را تألیف عبدالرزاق کاشانی دانسته و می‌گوید شخص مذکور آن را به فارسی ترجمه و پس از آن فتوت‌نامه دیگری نوشته است (نفیسی، ۱۳۴۳، ص. ۱۳۶).

۵. یا علی أَنْتَ فَتَى هَذِهِ الْأُمَّةِ.

۶. ایرانیان، امیرالمؤمنین عَلَی (ع) را «فتی المطلق» می‌گفتند (نفیسی، ۱۳۴۳، ص. ۱۴۸).

و آموزش» است (عمید، ۱۳۶۱، ص. ۳۲۶). دهخدا در لغت‌نامه، «تعلیم» را «بیاموختن و بیگاهانیدن... کسی را چیزی آموختن...» معنا کرده است (۱۳۷۷، ج. ۵، ص. ۶۸۱۸-۶۸۱۷). راغب دو تعریف در مورد تعلیم بیان کرده است. یکی اینکه تعلیم، آگاهی‌بخش و بیداری نفس در جهت تشخیص و تجسم معانی است و دوم، تعلیم به کارهایی می‌پردازد که با تکرار و پروراندن آنها بر نفس و تربیت یادگیرنده اثر می‌گذارد (فضائلی، به نقل از راغب، ۱۳۹۱، ص. ۱۱۴).

تربیت

«تربیت» (به فتح تاء و کسر باء، و فتح یاء) یعنی «پروردن، پروراندن، پرورش دادن، ادب و اخلاق به کسی یاد دادن» (عمید، ۱۳۶۱، ص. ۳۱۱). دهخدا به اتخاذ متنی از کلیله و دمنه آورده است که «هر که هست بر اندازه تربیت ملک از او فایده بر تواند داشت» (دهخدا، ۱۳۷۷، ج. ۵، ص. ۶۶۰۲).

مختصری بر فتوت‌نامه‌ها

فتوت‌نامه، رساله یا کتابی است که به‌منظور تربیت هنرمندان و صنعت‌گران و درباب منش، قوانین و آداب آن صنعت یا هنر خاص نوشته شده است (بینای مطلق و ایزدی، ۱۳۹۷، ص. ۱۱۷). ارکان آموزشی هنر اسلامی با تکیه بر متون فتوت‌نامه‌ها قابلیت تبیین می‌یابند (ایزدی دهکردی، ۱۳۹۵، ص. ۱۲۸). فتوت‌نامه‌ها، مجموعه‌ای از آموزه‌های اخلاقی و عرفانی هستند که بخشی از آنها را مشایخ صوفیه و اصحاب فتوت^۷ و مابقی را اصحاب صنایع و حرف تألیف کرده‌اند.^۸

فتوت‌نامه‌ها تا دوره صفوی، بیشتر مورد استفاده فرهیختگان و سوادآموختگان جامعه بوده و اوهام و افسانه‌ها در آنها دیده نمی‌شود و محتوایشان بیشتر آیات قرآن و احادیث و گفتار بزرگان است. از فتوت‌نامه^۹ سلطانی به بعد، متن فتوت‌نامه‌ها سرشار از افسانه و اوهامی است که مخاطب عامه آن را می‌طلبد و در دوره‌های بعد نزد قلندریه و خاکساریه به اسطوره بدل می‌شود. در فتوت‌نامه‌ها، مراحل تشرف به سلوک فتیان و آموزه‌های مربوط به آن شرح داده شده است. در این خصوص تأکید شده که اصحاب حرفه و صنعت^۹ باید ابتدا به مقام فتی نائل آیند و سپس فنون هنری بیاموزند.

طبق اصول فتیان، جنبه معنوی و باطنی یک حرفه از یک نبی یا ولی اخذ شده است (بینای

۷. مانند فتوت‌نامه کاشانی، فتوت‌نامه همدانی و فتوت‌نامه کاشفی.

۸. مانند فتوت‌نامه بنایان یا قصابان.

۹. کسانی که اکنون هنرمند نامیده می‌شوند.

مطلق و ایزدی، به نقل از پازوکی، ۱۳۹۷، ص. ۱۲۳). به همین دلیل، در فتوت‌نامه‌ها تلاش شده تا تمامی حرکات و افعال به‌نوعی منسوب به انبیا و قدیسان شود و برای هر عملی آیه و دعایی تعیین شود که خود درجه‌ای از تهذیب و آموزش معنوی است. می‌توان اظهار کرد که هیچ‌گاه در فتوت‌نامه‌ها، جنبه طبیعی و عادی امور مورد توجه نبوده و از همه امور، تفسیری آسمانی و فراطبیعی ارائه شده، به‌نحوی که مسئله فتوت، کاربرد عملی عرفان بوده است. مثلاً در فتوت‌نامه «چیت‌سازان»، لوط پیامبر هنر رنگرزی پارچه را از جبرئیل آموخته است (صراف، ۱۳۵۲، ص. ۲۳۳). در فتوت‌نامه «بتایان»، اولین بتا ابراهیم خلیل و نوح پیامبر معرفی شده‌اند (خانمحمدی، ۱۳۷۱، ص. ۱۴) و در فتوت‌نامه «آهنگران»، آهنگری منسوب به داود نبی، سلمانی منسوب به سلمان فارسی و کرباس‌بافی منتسب به شیث نبی دانسته شده است (موسوی گیلانی، ۱۳۹۰، ص. ۲۶).

معمولاً در فتوت‌نامه‌ها ابتدا راجع به واژه «فتوت» و سپس درباره اصناف هنرمندان، پیشه‌وران یا اهل صنعت و کار و اصطلاحات و نوع کارشان شرحی داده می‌شود (بینای مطلق و ایزدی، به نقل از پازوکی، ۱۳۹۷، ص. ۱۲۳). در فتوت‌نامه‌ها، نمونه‌های تدوین‌یافته از یک نظام کامل تربیتی دیده می‌شود که سبب آفرینش آثار عظیم هنری شده است. طبق این اعتقاد، همه هنرها منشأ آسمانی دارند، کسی از پیش خود هنرمند نمی‌شود، هنرمند باید در حضور یک استاد شاگردی کند، جوانمردی بیاموزد و جزء فقیان شود. نیاز صنعتگران به آشنایی با معانی حکمی و نظری که بر اثر وحدت درونی صناعات با فلسفه و حکمت به وجود آمده بود، ضرورتی انکارناپذیر در رجوع اهل صنعت به حکما بوده است.

با گذشت زمان، فتوت‌نامه‌ها به تدریج از توضیح و ترویج مقاصد سیاسی و عیاری به سمت مقاصد صنفی پیش رفتند. پس از قرن هفتم هجری و فروپاشی خلافت عباسیان، تعلیمات خاص و عرفانی فتوت به تصوفی با راه و رسم‌های ساده و عملی و درخور فهم پیشه‌وران و صنعتگران بدل شد. لذا، واعظ کاشفی (۱۳۵۱، ص. ۷۷) «علم فتوت» را شعبه‌ای از علم تصوف می‌خواند. درواقع، فتوت نوعی تصوف عامیانه بود و ارتباط بین تصوف و تشکیلات فقیان، جریانی پیوسته بوده است.

نکاتی که از بطن فتوت‌نامه‌ها استنباط می‌شود، دسته‌بندی آداب معنوی حاکم بر آموزش استاد و شاگردی است که منتهی به خلق صنایع عملی می‌شده است. قبل از اسلام، بسیاری از حرف آداب خاصی را دنبال می‌کردند. مثلاً، فتوت‌نامه‌های «سلمانی»، «غسالی» و «چوب‌بری» از اذکار خاص انبیا (علیهم‌السلام) نام برده‌اند. بعد از رسالت پیامبر اکرم و امامت ائمه علیهم‌السلام، تمام مشاغل اصلی با آداب خاص تشیع و پیروی از احادیث ائمه عجین شده‌اند. در فرقه بکتاشیه ترکیه هنوز اشعار و ترانه‌هایی درباره امام علی یا ذوالفقارش خوانده می‌شود.

فلاسفهٔ مسلمانی مانند فارابی، کندی، ابن‌سینا و ملاصدرا اهل تشیع و نویسندگان فتوت‌نامه‌هایی چون فاطمیون مصر نیز اغلب پیرو فلاسفه یا پیرو تفکرات منسجم علمی‌عقلی بودند. با شناخت کلی منابع اصناف و صنایع و تشکلهای الگویی برای راه‌بردن به آداب آموزش و پرورش متعلمان دیگر هنرها به دست می‌آید که هم ادب درس و هم ادب نفس^{۱۰} را در خود گنجانده و بر بازشناسی جنبهٔ طریقت از میان جنبه‌های سه‌گانهٔ موردتوجه عرفا^{۱۱} استوار است.

اساساً شناخت آداب معنوی حاکم بر هنر ذیل فتوت‌نامه‌ها، در بستر زیست سنتی معنا پیدا می‌کند و تعلیم و تعلم به جوان‌ترها بسیار هنرمندانه و کل‌گرا و به‌دور از سیاست بوده است. وجود حلقه‌های خاص اهل حرف، نوعی مناسک معنوی و مراسم، بیعت، محرمیت و تشرف معنوی میان آنها و باور به غایت الهی همهٔ اعمال و افعال انسانی در جهان سنتی و نگرش معنوی به پیشه‌ها و صنایع یا هنرها، این مدعا را اثبات می‌کند. رعایت آداب فتوت برای سالک این طریق، رمزهای عددی، رمز آدوات و نیز رمز خود حرفه و پیشه، و تمرکز بر اخلاقیات، همگی دلالتی مستقیم بر وجود هنر معنوی در بطن فرهنگ اسلامی دارد.

در برخی فتوت‌نامه‌ها به «معرکه‌گیران»، «اهل بازی» و «پهلوانان» هم اشاره شده است (باقری، ۱۳۹۵، ص. ۷۸-۸۰).

سال اول/ شماره ۲
پاییز و زمستان ۱۴۰۳

مروری مختصر بر زمینه‌های تاریخی و اجتماعی فتوت قبل و بعد از اسلام

صدوده فضیلت پهلوانان، به‌صورت مرام‌نامه‌ای برای جوانمردان ایران باستان موجود است، از جمله: «از مصیبت و زیان گذشته، هر چه را فراموش کن و برای آنچه نرسیده رنج و اندوه مبر»؛ «آنچه خود نیک ندانی، بر دیگران نیک مشمار»؛ «با دوستان به یگانگی رفتار کن»؛ «خود را به بندگی مسپار» و «همیشه و همه‌جا توکل به ایزد نما» (برای اطلاعات بیشتر در این باره نک: ایزدی دهکردی، ۱۳۹۵، ص. ۱۲۲).

از آنجا که در منابع تاریخی و ادبیات اسطوره‌ای ایران موضوع جوانمردی و فتوت درخور توجه بوده (فنائی اشکوری، ۱۴۰۲، ص. ۲۳) و جنبه‌های اجتماعی فتوت، دنبالهٔ منش عیاران است، می‌شود گفت یکی از خاستگاه‌های اصلی این آیین، ایران باستان بوده است. نفیسی، در این باره بیان می‌کند که جوانمردی و فتوت طریقه و مسلک خاص ایرانیان است و تازیان هم اگر کم‌وبیش آن را پذیرفته‌اند، به این دلیل است که از ایرانیان پیروی کرده‌اند. او این‌گونه

۱۰. اخلاق حمیده، صفات پسندیده، طریقت و ریاضت

۱۱. شریعت، طریقت، حقیقت

بیان می‌کند که در آیین فتوت بسیاری از افکار مانوی راه یافته (۱۳۴۳، ص. ۵۶، ۱۳۰) و به جز سه چهار فتوت‌نامه که به زبان تازی است، بیشتر این کتاب‌ها و رسائل به زبان فارسی نگارش شده و بیشتر اصطلاحات آن، در زبان تازی ترجمه تحت‌اللفظی واژگان فارسی است (ریاض، ۱۳۸۲، ص. ۱۰۹).

از سده چهارم به بعد، درباره فتوت و آداب آن بحث شده و در منابعی چون *الفتوة سلمی*، *رساله قشیریة* و *فتوحات مکیه* فصولی در این باره نگاشته شده است (باقری، ۱۳۹۵، ص. ۷۰-۷۴). همان‌گونه که آداب ورود به فتوت بعد از اسلام در مقایسه با قبل از آن دستخوش تغییرایی می‌شود، ویژگی‌های اهل فتی نیز تحت‌تأثیر همین امر تغییر می‌کند. اهل فتی قبل از اسلام، جامعه‌ای را شامل می‌شد که از خصوصیات مثبت نیک‌خواهی، نصیحت و اصلاح جامعه برخوردار بودند (زرینی، صفاری و سمیع‌زاده، ۱۳۹۷، ص. ۵۴). آیین‌هایی مانند برادر و خواهرخواندگی نیز از عادات و رسوم عیاران قبل از اسلام بوده است (همان، ۱۳۹۷، ص. ۶۴). این مراسم، با تعهد صمیمیت و خدمتگزاری باعث محرمیت می‌شد و هردو از حقوق مساوی برخوردار می‌شدند. در کتاب *سمک عیار* متعلق به قرن ششم، چنین قصه‌هایی موجود است و اسامی افراد و داستان‌های قبل از اسلام در آن مطرح شده است (ناتل خانلری، ۱۳۴۸، ص. ۲۲-۲۵).

تشکیلات جوانمردی و فتوت، از اواسط قرن دوم هجری در برابر بیدادگری‌ها و تعصبات قومی امویان و دست‌نشانده‌گانشان در ایران شکل گرفت.^{۱۲} رهبران جنبش‌های ملی بیشتر جوانمردان و فقیان بودند^{۱۳} (نفیسی، ۱۳۴۳، ص. ۱۳۰).

پیشه‌وران آسیای صغیر از مرام جوانمردان بهره می‌گرفتند و اصول اعتقادی آنان را به‌صورت یکی از اصول صنفی خود درمی‌آوردند. از این طریق، در عصر سلاجقه آسیای صغیر، «اخیت» در میان پیشه‌وران و مردمان آن دیار رواج یافت و جوانمرد یا اخی در میان عامه مردم جایگاهی به دست آورد (باقری، ۱۳۹۵، ص. ۷۹). شواهدی هست که نشان می‌دهد «اخیت» در بخش‌های شمالی ایران رواج داشته، اما در نتیجه حمله مغول^{۱۴} (در اوایل قرن هفتم هجری) تشکیلات و نیز مدارک مربوط به اخیان ایران از بین رفته و آنان نیز به آناتولی مهاجرت کرده‌اند (ریاض، ۱۳۸۲، ص. ۹۳). لذا، اخیت در آناتولی رواج پیدا کرد و در سراسر این ناحیه تشکیلات جوانمردی اخیان گسترش یافت (همان، ۱۳۸۲، ص. ۹۴). ابن بطوطه در سفرنامه خود در بخش بلاد روم و آسیای صغیر و در ذیل «برادران جوانمرد یا گروه فتوت»،

۱۲. در گوشه‌وکنار ایران، مخصوصاً در شرق و بیشتر در سیستان و خراسان (نفیسی، ۱۳۴۳، ص. ۱۳۰).
۱۳. بزرگ‌ترین راهنمای این دسته ابومسلم خراسانی بود که به فرمان خلیفه عباسی کشته شد (نفیسی، ۱۳۴۳، ص. ۱۳۰).

۱۴. در قرن هشتم تقریباً تمام مردم آسیای صغیر از فقیان بوده‌اند (نفیسی، ۱۳۴۳، ص. ۱۵۴).

از اصطلاح «اخیه‌الفتیان» به مفهوم برادران جوانمرد و «اخی» به معنای رئیس و پیشکسوت فتیان یاد می‌کند^{۱۵} (ابن بطوطه، ۱۳۷۶، ص. ۳۴۶-۳۴۹). در این گزارش، ساختار تشکیلات دیرینه جوانمردی و اخوت در شهرهای کوچک و بزرگ آسیای صغیر به‌خوبی منعکس شده است و سقوط قدم‌به‌قدم معنوی و رنگ‌باختن تدریجی برخی از اصول برجسته اخلاقی این تشکیلات، که در دوره‌های متأخرتر با القابی چون قلندر، لوتی و داش‌مشتی خوانده می‌شوند، قابل مشاهده است^{۱۶} (باقری، ۱۳۹۵، ص. ۱۳۲-۱۳۳). در دو فتوت‌نامه منظوم که سروده سیواسی و شاعری به نام عطار است، به اصطلاح «اخی»^{۱۷} اشاره شده است (ریاض، ۱۳۸۲، ص. ۹۱).

جوانمردی و فتوت از ایران و آسیای صغیر و از طریق روم شرقی، که در تصرف مسلمانان بود، به اسپانیا و سیسیل و برخی مناطق اروپای مسیحی راه یافت و به نام «شوالیه‌گری» سامان یافت.^{۱۸} ولی جنبه‌های عرفانی تشکیلات فتوت در مغرب‌زمین رنگ باخت. در قرن پنجم هجری، در اسپانیا دو شهر کردوبا و گرانا در ناحیه اندلس، از مراکز مهم گردهمایی و آموزش شوالیه‌گری بودند (باقری، ۱۳۹۵، ص. ۷۴).

در قرن هفتم و هشتم هجری، گروه‌هایی از جوانمردان و فتیان با اهداف سیاسی و مذهبی در صحنه تاریخ حاضر شدند و میان درویشان و مجاهدان رابطه متقابلی به وجود آمد. در قرن هفتم، طریقت «بکتاشیه»، به‌ویژه در آناتولی^{۱۹}، سهم برجسته‌ای در میراث ادبی آسیای صغیر داشت و یکی از طریقت‌های مهم شیعی مذهب و تأثیرگذار اجتماعی سده‌های هفتم تا سیزدهم هجری بود (باقری، ۱۳۹۵، ص. ۷۷-۷۸). پیوستن لشکر ینی‌چری^{۲۰} به بکتاشیان، اسباب تبلیغ و گسترش دین اسلام در شبه‌جزیره بالکان را فراهم آورد (اصفهانیان، ۱۳۵۵، ص. ۲۱-۲۲).

۱۵. دسته «اخیه‌الفتیان» یا برادران جوانمرد در هر شهر و آبادی و قریه از بلاد روم وجود دارد. اخیه جمع «اخی» است... (ابن بطوطه، ۱۳۷۶، ص. ۳۴۶).
۱۶. نفیسی در تاریخ تصوف در ایران شرح مختصری از این نوع تغییرات را همراه با ذکر وقایع و موجبات تاریخی آورده است (نفیسی، ۱۳۴۳، ص. ۱۳۲-۱۳۳).
۱۷. در رساله فتوتیه آمده است که «اخی» لفظی است، این لفظ را معنی رفیع و حقیقتی وسیع است (ریاض، ۱۳۸۲، ص. ۱۵۱).
۱۸. نشانه‌های واضع جوانمردی اروپا از قرن پنجم هجری قابل مشاهده است؛ از طرفی مطابق نظر پروفسور نیکلسون، بنیان‌گذاران اولیه این‌گونه جوانمردی مسلمین (شوالیه‌ها) هستند و اروپایی‌ها از ممالک اسلامی پیروی کرده‌اند (ریاض، ۱۳۸۲، ص. ۱۰۰).
۱۹. بکتاشیه اکنون نیز نام یکی از محله‌های مشهور اصفهان است که ظاهراً به یاد این طریقه باقی مانده و در شهرضا خاندانی با این نام هست.
۲۰. اورخان در سال ۱۳۳۰ میلادی و در دوره امپراتوری عثمانی، سپاه ینی‌چری (مرکب از صنف پیاده‌نظام) را تشکیل داد (اصفهانیان، به نقل از وین‌وو سینج، ۱۳۵۵، ص. ۲۲).

ریشهٔ جوانمردی در فطرت انسان است و به دلایلی که هنوز معلوم نیست در بعضی افراد ظهور بیشتری می‌یابد؛ شاید نژاد و محیط اجتماعی فرد و تعلیم‌هایی که در طول زندگی خود از آنها بهره برده، در این خصیصه دخیل باشد (فنائی اشکوری، ۱۴۰۲، ص. ۲۳). در ادیان و آیین شرقی چون کنفوسیوس، بودا و هندو نیز می‌توان رد پای جوانمردی را مشاهده کرد. در منظومهٔ عرفانی «بهگود گیتا» و «ریگ ودا»، اصول اخلاقی و معنوی جوانمردی و رسم سلحشوری بیان شده است. در میان سامورایی‌های ژاپنی، برخی از این اصول مرسوم و در ادیان الهی یهودیت و مسیحیت نیز آموزه‌های مرتبط با جوانمردی وجود داشته است (همان، ۱۴۰۲، ص. ۲۲).

با پیشینهٔ طولانی جوانمردی ایران، شاید اشعار حماسی شاهنامه را بتوان دلیل بروز کامل این نوع تعلیم دانست. قهرمانانی چون کاوهٔ آهنگر، آرش کمانگیر تا سیاوش و رستم و پادشاهانی چون فریدون و کیخسرو نمونه‌هایی هستند که با ستم و پلیدی روزگار مبارزه می‌کردند (اشکوری، ۱۴۰۲، ص. ۲۳). در این حکایات، آموزش رادمردی و تهور و حکمت، از ارکان اصلی آیین فتوت هستند.

براساس مستندات موجود، ایران باستان خاستگاه آیین فتوت بوده و بلاد خراسان، سیستان و شهرهایی چون نیشابور و بلخ مراکز اصلی فتوت برای نشر آن در جهان بوده‌اند. نه تنها در ایران بلکه در سراسر سرزمین‌های خلافت شرقی به‌ویژه آسیای صغیر، سوریه، آلبانی و مصر به‌عنوان یکی از نهضت‌های اجتماعی مؤثر، و در آسیای صغیر از قرون هفتم و هشتم، به‌ویژه با شکل‌گیری «بکتاشیه»، جایگاه قابل توجهی یافته است. ایران و آسیای صغیر، به‌دلیل نزدیکی، از دیرباز موارث مشترکی داشته‌اند و نگارش فتوت‌نامه‌ها به زبان فارسی، ترکی و عربی گویای آن است (باقری، ۱۳۹۵، ص. ۷۰).

از نظر باقری، آنچه در گزارش‌ها و اخبار از فتیان یاد شده، منابع مربوط به این گروه‌ها در سفرنامه‌ها، تاریخ یا بخشی از کتب اخلاقی و تعلیمی است، نظیر باب چهل و چهارم قابوس‌نامه یا در کتاب‌های مستقلی با عنوان فتوت‌نامه که عارف یا فردی از اهل فتوت آنها را نگاشته است. فتوت‌نامهٔ ناصری سرودهٔ مولانا ناصری در اواخر قرن هفتم در آناتولی شرقی است که به‌صورت ضمیمه در کتاب فتوت در کشورهای اسلامی گولپینارلی در سال ۱۳۷۹ به چاپ رسید. بنابراین، می‌توان دریافت که عدم آگاهی یا در دسترس نبودن منابع کافی از این آیین، در باب تعلیم و تعلم ناشی از چه اتفاقاتی بوده است.

تعلیم و تربیت

تعلیم و تربیت جدایی‌ناپذیرند. به عبارت دیگر، هریک بر دیگری تقدم دارد و درعین حال، هر

دو به دنبال هدفی مشترک هستند. در دوره‌ای که آداب تعلیم و استادی فتنیان حکم‌فرما بود، روش‌ها و نکات کاربردی برای انتخاب هر شاگرد براساس استعداد و خصوصیات جسمی او در نظر گرفته می‌شد تا با رعایت آداب خاص و ذکر و توسل مخصوص، تربیت شوند. اما امروزه، با توجه به تحولات آموزشی و فناوری، نیاز به بررسی نکات مهم تعلیم و تربیت در نظام آموزشی حاکم، بسیار ملموس شده است (سیفی، ۱۳۹۶، ص. ۲۵)؛ مثلاً، طبق شیوه‌نامه آموزش عالی، هدف اصلی برنامه درسی شامل تربیت و تأمین نیروی انسانی متعهد و متخصص براساس وظایف مشخص است که پس از تحصیل برعهده او قرار می‌گیرند و این شامل رشد شخصی و فردی در ابعاد دینی، جسمی و روانی و شایستگی اجتماعی و حرفه‌ای براساس اخلاق اسلامی و شأن و منزلت ایرانی و ایجاد مهارت‌های یادگیری مستمر و مداوم به‌منظور انطباق دانش او با آخرین تحولات علمی روز می‌شود (قدیمی و محمدی‌نژاد، ۱۳۹۰، ص. ۹-۱۰).

یادگیری به معنای تغییر در رفتار و دانش یادگیرنده در فرایند تعلیم و تربیت است (سیفی، ۱۳۹۶، ص. ۲۴). تفکر، نتیجه یادگیری است؛ به‌جای آنکه عمل یادگیری محسوب شود، مشابه رفتار به حساب می‌آید. تفکر، به‌کارگیری مؤثر دانش و مهارت‌هایی است که قبلاً یاد گرفته شده‌اند (میلر، ۱۳۸۵، ص. ۷۸) و تنها راه برای جذب افراد در این فرایند است، اینکه آنها بتوانند یک برنامه آموزشی را بیشتر از اینکه فقط روی کاغذ بخوانند، ببینند فقط به این شرط است که تفکر کنند (Lucas, Spencer & Claxton, ۲۰۱۲, p. ۲۷).

موضوع مهم در حوزه تدریس و آموزش، نقش استاد و معلم است. مقام والای معلم در گذشته، مبانی موفقیت نظام سنتی آموزش هنر و اخلاق را نشان می‌دهد (سیفی، ۱۳۹۶، ص. ۲۴). مهارت‌های معلم باید به صلاحیت و توانایی فنی، حرفه‌ای و نیز صلاحیت شخصی او وابسته باشد (میلر و میلر، ۱۳۸۵، ص. ۷۸). با توجه به این سه خصوصیت، نقش ویژه و پررنگ معلم در نظام تربیتی برای دست‌یافتن به اهداف آموزشی به‌وضوح مشخص می‌شود. هر فرد براساس تفاوت‌های جنسیتی، روحی، فرهنگی، نژادی، تجربی، قومی و سنی، به روشی مناسب و درخور این خصوصیات برای آموزش نیاز دارد (سیفی، ۱۳۹۶، ص. ۲۵). همچنین نظام ارزشیابی باید با توجه به این تفاوت‌ها و به‌منظور تقویت حس دانش‌پژوهی دانش‌آموزان، براساس ارزیابی‌های جامع و منصفانه عمل کند، زیرا نظام ارزشیابی دانش‌آموزان برای دست‌یافتن به مقطعی بالاتر، با حفظ مطالب در یک امتحان خاص، حس دانش‌پژوهی وی را در نظر نمی‌گیرد و این مهم از نظر میلر تعارضی بزرگ به وجود می‌آورد.

تعلیم و تعلم در دوران پیش از اسلام و ابتدای اسلام

از این دوران، منابعی آموزشی در دست است که نشان می‌دهند اطفال از طبقات مختلف

مانند زرگر، صنعتگر، و پیشه‌ور از طریق شاگردی کردن زیر دست پدر یا استاد، حرفه او را یاد می‌گرفتند (عیوقی، ۱۳۸۵، ص. ۲۰). از عصر باستان، روال آموزش چنین بوده است؛ در پایان دوره ادغام مهاجران آریایی (ایرانیان) با ساکنان پیشین ایران زمین (بومیان)، نهادهای آموزش و پرورش کم‌کم هویت خود را شکل دادند و در عصر هخامنشیان نیز نظام آموزش و پرورش مشخصی برقرار بوده است (تکمیل همایون، ۱۳۸۵، ص. ۲۹). در سیروس‌نامه^{۲۱} «اطفال پارس را برای آموختن عدالت و انصاف به مکتب می‌فرستند همان‌گونه که ما فرزندانمان را برای تعلیم ادبیات به مکتب می‌فرستیم» (گزنفون، ۱۳۵۰، ص. ۵؛ سیفی، ۱۳۹۶، ص. ۵۲). در تاریخ، محل مدارس در فضاها و میدان‌های باز در نزدیکی کاخ‌ها و بناهای دولتی و دور از مراکز تجمع قرار داشته و به چهار قسمت تقسیم می‌شدند که مخصوص سنین متفاوت بوده است (سلطان‌زاده، ۱۳۶۴، ص. ۱۷). در تمامی این منابع، محصلین خارج از محیط مدرسه و کار هم تحت نظارت معلم یا استاد بوده‌اند (فیوضات، ۱۳۷۲، ص. ۳۲).

چنین روش مشابیهی، از قرن چهارم هجری در مکتب «آخوان‌الصفاء» زیرنظر ابوحنیان توحیدی نیز دیده می‌شود. کتب مقدس ماقبل اسلام بیشتر از محتوای تاریخی و قبیله‌ای برخوردار هستند. اما قرآن کریم، علاوه بر مباحث تاریخی به مبحث مهم اخلاق نیز پرداخته است و مباحث مذکور را در مرتبه‌های متفاوتی با مباحث و روش‌های جدیدی از عوالم بالا برای بشر آورده است که هدف نهایی تعالیم آن، رستگاری خردمندان و اهل تفکر است.

حضرت علی علیه‌السلام می‌فرماید: «نیاز مردم به تربیت صحیح از نیاز آنان به طلا و نقره بیشتر است» (آمدی، ۱۳۳۷، ص. ۲۴۲). هدف معلم والاتر است، چراکه باید نیروی فکری متعلم را پرورش و استقلال بدهد و قوه ابتکار او را زنده کند (مطهری، ۱۳۸۲، ص. ۱۶). در اسلام خداوند متعال در مقام نخستین معلم (علق، ۴-۵، ۱۴۴۵ ق.) است و در مراتب بعدی، نبی اکرم (ص) و ائمه (ع) قرار دارند که مسئولیت هدایت بشر را برعهده دارند.

آموزش در فتوت‌نامه‌ها، به‌همراه ارادت و ارتباط قلبی بین شاگرد و استاد صورت می‌گرفتست که از بهترین راهکارهای تعلیم و تعلم در جهان به‌شمار می‌آید. در نظام آموزش و پرورش جدید، هدف یک معلم کل‌گرا، تقویت توانایی شاگرد برای برقراری ارتباط متقابل، احترام محبت‌آمیز با دیگران است. چنین معلمی تلاش می‌کند که شاگردش طرز ارتباط با دیگران، طبیعت و ذات زندگی را بیاموزد و این امر تنها از طریق دستیابی به روح شاگرد ممکن است که روشی از درون به بیرون و در تضاد با روش‌های معمول در مدارس و دانشگاه‌هاست (سیفی، ۱۳۹۶، ص. ۴۶؛ Miller, ۲۰۰۳, p. ۱۲). با توجه به ظرفیت‌های فردی هر دانشجو، ابعاد مختلف ذهنی، جسمی، عاطفی، اجتماعی و ورود فرد رشد یافته و درنهایت معنویت، به معنای

بیدارسازی شاگردان برای داشتن حس حیرت و هیبت است. (S chrenier, Banev & Oxly 2005, p. 4) معتقدند که آموزش کل‌گرا را نمی‌توان به هیچ تکنیکی محدود کرد و ایجاد رابطه (با شاگردان)، یک اصل کلیدی است. عشق از دیگر مؤلفه‌های آموزش کل‌گراست و از نیازهای حیاتی یادگیری فرد است و آموزش فرد به هیچ دلیلی مثل مقاصد سیاسی وابسته نیست. میلر اظهار می‌کند که آموزش فرد فقط به‌خاطر خود او انجام می‌شود. وجود عشق و عاطفه در رابطه شاگرد و معلم بسیار تعیین‌کننده است. در این رویکرد، تأکید چنین معلمانی بر منحصر به فرد بودن شاگرد است، چراکه هر فرد به‌نوعی یگانه و بی‌نظیر است. به همین سبب، وظیفه معلم مثل یک باغبان، رسیدگی به نیازهای آنان با عشق و امید است (سیفی، ۱۳۹۶، ص. ۴۶؛ Clark, 1997, p. 16). چنانچه در سیر و سلوک و تعلیم و تعلم اهل فتی در قرون متمادی چنین رابطه‌ای بین استاد و شاگرد برقرار بوده باشد، نتیجه آن پرورش شاگردانی شاخص و ماندگار در تاریخ بوده است. باید تفکر انتقادی برای شاگرد به وجود بیاید و معلم نیز در این بستر تغییر کرده و در حال یادگیری و تأثیر از شاگرد باشد تا از این طریق انتقال تجربه صورت گیرد و معلم شاگرد خود را از بُعد معرفت‌شناختی آنچه فرامی‌گیرد، آگاه سازد (سیفی، ۱۳۹۶، ص. ۴۷). چنین انتقال تجربه‌ای می‌تواند پایدار و سلوک معنوی و معرفتی را دربر داشته باشد.

تعلیم و تعلم پس از اسلام

در دوران پیش از اسلام، با اینکه مردم عرب خواندن و نوشتن نمی‌دانستند، اما به شعر علاقه زیادی داشتند. پس از ظهور اسلام و اهمیت علم‌آموزی، مباحث تعلیم و تربیت پیشرفت کرد و تأکید بر علم و آموزش به‌عنوان ارزشی اساسی، موجب پیشرفت مباحث تربیت شد و با گسترش اسلام در مناطقی همچون شمال آفریقا، اسپانیا و خاورمیانه، مسلمانان توانستند فرهنگ و علوم مختلف را شناسایی و برخی از افراد را جذب کنند (سلطان‌زاده، ۱۳۶۴، ص. ۹۰-۹۳).

در این دوران، نهادهای آموزشی متنوعی ایجاد شدند، از جمله مدارس، حوزه‌های علمیه، مکتب‌خانه‌ها و نظامیه‌ها. مدارس پیش از نظامیه‌ها، ساختاری منظم نداشتند اما با اقدامات خواجه‌نظام‌الملک، رایگان‌شدن آموزش در این مدارس ممکن شد (سیفی، ۱۳۹۶، ص. ۶۴). در همین جهت، مدارس، حوزه‌های علمیه، مکتب‌خانه‌ها (از عمومی تا خصوصی) و نظامیه‌ها در مناطقی همچون بغداد، آمل، خوارزم، اصفهان، بصره، بلخ، هرات و موصل تا شش‌هزار شاگرد در خود پرورش می‌دادند (سلطان‌زاده، ۱۳۶۴، ص. ۱۱۶). از جمله حوزه‌ها، حوزه علمیه قم است که از زمان معصومین (ع) تأسیس شده و حوزه علمیه مشهد که به دست مبارک امام

رضا (ع) در اواسط قرن دوم هجری شکل گرفته است. اینها نمونه‌هایی از نهادهای آموزشی پس از اسلام هستند (ولایتی، ۱۳۸۹، ص. ۱۰۶-۱۱۴).

به‌طور کلی، در تاریخ اسلام علاقه به هنر، ادبیات، شعر و سایر ابعاد فرهنگی همواره وجود داشته است. چنین استنباط می‌شود که در تاریخ اسلام، تأکید بر تعلیم و تربیت، کسب‌وکار، و هنر و فنون بسیار مهم بوده است. اهمیت این امر از طریق بررسی پیشه و هنر و آثار و اسناد تاریخی تأیید شده و دریافت می‌شود که هنر گذشتگان در بطن حرفه آنان نهفته بوده است (بهرامی، ۱۳۶۴، ص. ۱۵۸۸).

از منابع مکتوب در این زمینه می‌توان به /خلاق ناصری خواجه نصیرالدین طوسی اشاره کرد که یکی از آثار مهم حکمت عملی اسلامی در باب شرف قناعت است. خواجه نصیرالدین در این کتاب، بر جنبه اصلاحی و فایده‌مندی هنر تأکید دارد (نک: طوسی، ۱۳۸۹، ص. ۹۵). در دیدگاهی دیگر، در مقدمه ابن‌خلدون، صنایع به دو دسته تقسیم می‌شوند؛ یکی صنایع مرتبط با امور معاش انسان و دیگری صنایعی که به اندیشه‌های انسانی مدیون هستند، از جمله دانش‌ها، هنرها و سیاست (ابن‌خلدون، ۱۳۸۲، ص. ۷۹۲). میرفندرسکی هم در رساله صناعیه به شیوه‌ای علمی به مقوله صناع پرداخته است.

اصناف با آموزش‌های سنتی و روابط استاد و شاگردی ارتباط نزدیکی داشته‌اند. در هر شهر، مجموعه‌ای از گروه‌ها دارای شغلی واحد بوده‌اند که البته کمبود منابع در برخی دوره‌ها باعث نقص در پژوهش اتفاقات در میان صنوف شده است. در میان پیشه‌ها و اصناف در دوره‌های متمادی، رایج بوده که تخصص و کاردانی فرد، پیش از استادی اثبات شود و افراد قسم یاد می‌کردند که به مردم خیانت نکنند (شیخلی، ۱۳۶۲، ص. ۵۹، ۹۹)؛ همچنان که در دوره کنونی، در برخی از رشته‌ها مانند پزشکی و وکالت، قسم عدم خیانت و پاسداشت سلامت کار، از الزامات حرفه‌ای به حساب می‌آید.

اخوان‌الصفا نیز از جریان‌های مهمی بود که به نظام استاد و شاگردی و ارتباط مسلم آنان با جریان فتوت می‌پرداخت. زبان رسمی آنان عربی بود، ولی پسوند ایرانی نام برخی‌شان و اشعار فارسی در رسائل آنها خبر از ایرانی‌بودن برخی از آنان دارد (حلبی، ۱۳۵۸ ش، ص ۳۰). رساله هشتم از مجموعه رسائل اخوان به کار، اهمیت و شرافت آن می‌پردازد (سیفی، ۱۳۹۶، ص. ۷۴). تأکید اسلام بر تعلیم و تربیت، مشغول‌شدن به کسب‌وکار و داشتن فن و هنر، تأثیر بسزایی در توسعه فرهنگ و تمدن اسلامی داشته است.

آداب معنوی آموزش هنر اسلامی بر پایه فتوت‌نامه‌ها

تعلیم و تعلم بعد از ظهور این رساله‌ها در بین اهل فتی روشمندتر از پیش گردید. «تخنه» در

عرف یونانی نحوه‌ای از دانستن یا نوعی از دانایی است که براساس آن، اثر هنری به معنای عام وجود می‌یابد. در سرزمین‌های اسلامی «تخنه» به صنعت یا فن اطلاق می‌شود. رسالهٔ صناعیهٔ میرفندرسکی و بحث صنایع لطیفهٔ ملاصدرا به‌خوبی نشان می‌دهند که مفهوم هنر در نظرگاه این حکما در قالب صنعت یا فن نمود یافته است.

یکی از مسائل اصلی میرفندرسکی در ترغیب به کار و تجدید صناعات، احیای اصناف صنعتگر از طریق احیای همین طریقه‌های فتوت است که به دنبال تضعیف تصوف در دورهٔ صفویه رو به اضمحلال نهادند. صنعت با این سعهٔ معنایی، از نبوت و حکمت و خلافت تا آهنگری و کاتبی و گازی را دربرمی‌گیرد، ولی این‌ها در عرض یکدیگر نیستند (میرفندرسکی، ۱۳۸۷). تأثیر اخوان‌الرضا بر ظهور حلقه‌های فتوت و به‌تبع آن، فتوت‌نامه‌ها از دلایل اهمیت‌شان در تاریخ هنر اسلامی است. اخوان‌الرضا در رسائل خود از صنایع علمی و عملی سخن می‌گویند (بینای مطلق و ایزدی، ۱۳۹۷، ص. ۱۲۷). درواقع، آنها در تکوین و تدوین حلقه‌های اخوت و ظهور فتوت‌نامه‌ها سهم بسزایی دارند.

اخوان‌الرضا در تبیین ماده‌موضوعهٔ صنایع عملی به تقسیم‌بندی این صناعات می‌پردازند. ازجمله صناعاتی که ماده‌موضوعهٔ آنها آب باشد، مانند صناعات ملاحان، سقایان، آب‌رسانان؛ یا صناعاتی که ماده‌موضوعهٔ آنها خاک باشد، مانند مقنیان، حفاران، معدنچیان و یا صناعاتی که ماده‌موضوعهٔ آنها آتش است، مانند کسانی که در جنگ‌ها آتش می‌اندازند و حمل‌کنندگان نفت (بینای مطلق و ایزدی، ۱۳۹۷، ص. ۱۲۸). این رساله‌ها، به‌وضوح انواع رشته‌ها و نیازهای هنرجو را آموزش می‌داده است. به بیان دیگر، تعلیم و تعلم کل‌گرا در سیرهٔ آموزشی آنان مشاهده می‌گردد.

روشهای اهل فتوت در انتقال آداب معنوی به متعلمین از طریق تربیت عملی و معنوی سلوک شاگرد و استادی در فتوت‌نامه‌ها و آداب آموزشی آن برپایهٔ انتقال آداب معنوی به متعلمین بوده است که مشابه آن در شرح آیین ذن گذشت. فتوت‌نامه‌ها در میان اصناف و حرفه‌ها، بیشترین تأثیر آموزشی و تربیتی را از نظر وفاداری به اصول اخلاقی و انسانی داشته و از صاحبان حرفه‌ها شخصیتی معنوی می‌ساخته‌اند (بینای مطلق و ایزدی، ص. ۱۲۸).

اصول اخلاقی حاکم بر فرایند آموزشی در فتوت‌نامه‌ها با پوششی از سلسله‌مراتب سخت‌گیرانه ارائه می‌شد تا متعلم در این فرایند به‌تدریج رشد کند. براین‌اساس، کلیات آموزشی هنر اسلامی در فتوت‌نامه‌ها را می‌توان در دو بخش طبقه‌بندی کرد: یکی ارائهٔ برنامهٔ تربیت معنوی متعلمین و دیگری تأکید بر تربیت حرفه‌ای آنها به‌عنوان صاحب یک شغل. تمیز مرزهای این دو دشوار است، زیرا در فتوت‌نامه‌ها، تربیت معنوی و تربیت حرفه‌ای نتیجهٔ یکدیگر و عملاً همگام با یکدیگرند (همانجا). تفاوت‌های مشهودی در تعلیم و تعلم استادان صاحب فن آن

زمان با نظام آموزشی کنونی مشاهده می‌شود، مثلاً هنرجویان از سوی استاد و به تعداد محدود برای تخصص بیشتر انتخاب می‌شدند یا تأیید صلاحیت معنوی و علمی دانشجو یا هنرآموز نشانه‌ای بر تداوم آموزش بود. هرچه شاگرد به تعلیم و تعلم مشتاق‌تر بود، روند آموزش مؤثرتر و مستمرتر پیش می‌رفت. حتی بحث اتفاق یا اجبار برای تکمیل تخصص کمتر به چشم می‌خورد و لذا هر استاد فن، شاگردی درخور از باب اخلاق، معنا و آن فن داشت.

جایگاه ویژه آیات و اذکار در تعلیم و تربیت

در این مجال، نشان دادن اثربخشی نوشته‌های فتوت‌نامه‌ها در تمام طبقات عوام جامعه و بهره‌گیری از آن مدنظر بوده است. ذکر و طهارت جسم و روح، جایگاه خاصی در آداب معنوی فتوت‌نامه‌ها دارد.

ذکر به معنی یادکردن است و در قرآن به معانی دیگری از قبیل پند، سخن، آیات، کتاب، قرآن، تورات و غیره نیز آمده است (رعد، ۲۸ و احزاب، ۴۱، ۱۴۴۵ق.). درباره ذکر و یاد خدا آیات زیادی در قرآن آمده است و یاد خدا نیز مراتبی دارد که در کتب اخلاق به آنها اشاره شده است، مانند ذکر قلبی، ذکر لسانی و نظایر آن. بهاءالدین خرمشاهی در *دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی* به نقل از کاشانی آورده است: «روان آدمی به واسطه حوادث و افکار بی‌قرار می‌شود و دل از جای کنده می‌شود و چون یاد خدا کند باز جای می‌آید و دغدغه‌اش آرام می‌گیرد» (خرمشاهی، ۱۳۷۷، ص. ۱۰۷۹).

ذکر از نظر معنوی دو گونه است: الف) ذکر اصغر، ب) ذکر اکبر. ذکر اصغر عبادتی است که انسان را به آن مرحله‌ای می‌رساند که از کارهای زشت اجتناب کند. ذکر اکبر آن است که از عموم کارهای زشت تنفر ذاتی پیدا کند.

ذکر از نظر عرفانی نیز دو نوع است: ذکر جلی و ذکر خفی. ذکر خفی با روح و قلب سروکار دارد. مرحله ابتدایی و پایین ذکر، همان لسانی است که متأسفانه گاهی با تظاهر همراه است و منجر به شرک می‌شود. ذکر جلی گاهی انسان را تحت تأثیر نفس و شیطان، به چراگاه انعام می‌کشاند. بهترین راه مبارزه با چنین وسوسه‌ای همین کنار گذاشتن تسبیح و اشتغال به ذکر در قلب است.

با ذکر، نور در وجود آدمی می‌درخشد؛ یعنی با ذکر اسمای جمالی، زیبایی در پندار و گفتار و کردار راه پیدا کند و با ذکر اسمای جلالی، قدرت و صلابت یابد.

در بیشتر فتوت‌نامه‌ها بزرگان طریق فتوت با بهره‌گیری مناسب از آیات و اذکار، سالک را به جهات معنوی این مسیر رهنمون کرده‌اند. آنچه مضمونشان غالباً با مسئله موردنظر هماهنگی دارد، پیشه‌ور را متوجه افقی فراتر می‌کنند (کربن، ۱۳۸۲). اگر این جهات در هر حرفه جایگاه

ویژه خود را بیابد، حاصل آن شود که هنر پیشه‌ور، پیش‌تر فنی شده و سپس به حرفه چنگ یازیده است؛ هر لحظه ذهن، فکر و جسم هنرمند را الهی کرده و ماندگاری اثر خود را باعث می‌شود. برای مثال، فقط به یکی از آداب و اذکار اهل فتی اشاره می‌شود.

اذکار در «فتوت‌نامه چیت‌سازان»

فتوت‌نامه «چیت‌سازان» از جهات مختلف، متنی ارزشمند بوده و به روش پرسش و پاسخ تدوین شده است (صراف، ۱۳۵۲، ص. ۲۷). بخش سوم این رساله در بیان «ذکر افزار و ارکان و طریقت اولیاء» است (همان، ۱۳۵۲، ص. ۲۳۴-۲۳۷) که در آن کلیه مراحل چیت‌سازی با ذکر آیات همراه است و از این جهت، قابل توجه می‌شود (افشاری و مدائنی، ۱۳۹۰ و ۱۳۸۱). در ذیل به برخی از این اذکار اشاره شده است:

اگر پرسند که قدم به کارخانه می‌گذاری کدام آیه می‌خوانی، بگو: «لَا يَضَلُّهَا إِلَّا الْأَشَقَى الَّذِي كَذَبَ وَ تَوَلَّى» (لیل، ۱۵-۱۶)؛ توجه‌دادن به این مضمون که «در کار خویش چنان گام بردار که مصداق اشقی نگردی و به دوزخ درنغلی»؛ «أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى» (عبس، ۲)؛ اگر پرسند که در وقت جوشاندن کرباس کدام آیه می‌خوانی، بگو: «فَأَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ» (قارعه، ۶-۷)؛ اگر پرسند که در چیت به دیگ انداختن کدام آیه می‌خوانی، بگو: «أَفَلَا يَعْلَمُ إِذَا بُعْثِرَ مَا فِي الْقُبُورِ وَ حُصِّلَ مَا فِي الصُّدُورِ» (عادیات، ۹-۱۰)؛ اگر پرسند که در وقت پارچه در زمین انداختن، کدام آیه را می‌خوانی، بگو: «إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا» (زلزال، ۱) تا آخر (صراف، ۱۳۵۲، ص. ۲۲۷-۲۲۸).

بدین‌گونه هر استاد صاحب فن، برای وضوح کلیت تعلیمی خود به شاگردان، از این‌گونه منابع معنوی اصیل بهره می‌جسته و شاگردان هر حرفه، حتی با کاستی سواد علمی نیز بهره معنایی و کاربردی این اذکار را می‌آموخته‌اند.

نتیجه‌گیری

در زبان فارسی معادل فتی و فتوت به‌ترتیب جوانمرد و جوانمردی است. ردپای زیادی درخصوص منشأ فتوت و آیین عیاری در زمان پیش از اسلام تا زمان ایران باستان وجود دارد. این جریان با ورود اسلام جان تازه‌ای گرفت که در این پژوهش به نمونه‌هایی از جوانمردان قرون اسلامی اشاره شد. اساس این آیین در کنار پرورش شاگردان، ایجاد جریانی اخلاقی و اجتماعی با گرایش انسان‌دوستانه، عدالت‌طلبانه و دفاع از ضعیفان و ایستادگی در برابر ستمگران بوده است. این جریان فکری در پیوند با اسلام و جهت دینی و معنوی یافته و گاهی پیشوایان دین را به‌عنوان پیشگامان فتوت نیز معرفی کرده است. آیین فتوت با تأکید بر

معنویت و دگردوستی، از اخلاق مادی بیگانه با معنویت و دنیامدار فاصله می‌گیرد و از سوی دیگر از دینداری و عزلت‌گرایی پرهیز می‌کند. این جریان در پی آن است تا بین نیازهای مادی و معنوی و بین کمال فردی و پیشرفت اجتماعی تعادل برقرار کند. در متن اشاره به مواردی از تذکرات استادان در این خصوص به متعلمین دیده می‌شود. کلیات در فتوت‌نامه‌ها را می‌توان در دو بخش طبقه‌بندی نمود؛ یکی شامل ارائه برنامه تربیت معنوی متعلمین و دیگری تأکید بر تربیت حرفه‌ای آنها به‌عنوان صاحب یک شغل. در فتوت‌نامه‌ها، تربیت معنوی و حرفه‌ای نتیجه یکدیگر بوده و عملاً همگام با یکدیگرند. در این نوع آموزش، تکریم زندگی و منحصر به فرد بودن شاگردان، وجود عشق و عاطفه در رابطه شاگرد و معلم مورد توجه است. در آموزش عالی کنونی، کمبود چنین دقت و توجهی در بین استاد و شاگرد یا به‌گونه‌ای آموزش کل‌گرا کمتر مورد توجه قرار می‌گیرد و تعداد فراوان دانشجویان و نظام آموزشی جاری، اجرای چنین اسلوبی را دور از دسترس قرار داده است.

فهرست منابع

- ابن بطوطه، م. (۱۳۷۶). سفرنامه ابن بطوطه. (محمد علی موحد، مترجم). آگاه.
- ابن خلدون، ع. (۱۳۸۲). مقدمه ابن خلدون. (محمد پروین گنابادی، مترجم). انتشارات علمی و فرهنگی.
- اخوان‌الصفاء. (بی‌تا). رسائل اخوان‌الصفاء و خلان‌الوفاء. الدار الاسلامیه.
- اصفهانیان، د. (۱۳۵۵). سیری در افکار بکتاشیه. ارمغان، ۵۸ (۱)، ۱۷-۲۲.
- افشاری، م. و مدائنی، م. (۱۳۸۱). چهارده رساله در باب فتوت و اصناف. نشر سرچشمه.
- افشاری، م. و مدائنی، م. (۱۳۹۰). سی فتوت‌نامه دیگر. نشر سرچشمه.
- شیخلی، ص. ا. س. (۱۳۶۲). اصناف در عصر عباسی. (هادی عالم‌زاده، مترجم). مرکز نشر دانشگاهی.
- ایزدی دهکردی، م. (۱۳۹۵). خاستگاه و آداب معنوی صنایع و هنر در فتوت‌نامه‌های ایرانی اسلامی (رساله دکتری رشته تصوف و عرفان اسلامی). دانشگاه ادیان و مذاهب.
- کاشی، م. (۱۳۵۱). تحفه‌الخوان؛ در باب اصول فتوت و آداب فتیان. (محمد دامادی، مصحح). انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- آقاشیریفیان اصفهانی، م. (۱۳۹۷). اخلاق و معنویت هنر و صنعت به روایت متون صنفی و فتوت. الهیات هنر، ۱۳ (۱۳)، ۹۰-۱۲۲.

سال اول / شماره ۲
پاییز و زمستان ۱۴۰۳

- آمدی، ع. (۱۳۳۷). *غررالحکم*. (محمدعلی انصاری، مترجم). محمدعلی الانصاری القمی.
- باقری، م. (۱۳۹۵). آیین فتوت، جوانمردی و اخیت در ایران و آسیای صغیر. *نامه فرهنگستان؛ مطالعات آسیای صغیر*. ۱۵ (۳)، ۸۶-۶۹.
- باوندیان، ع. و فرهنگدوست، ه. (۱۴۰۱). تبیین نقش محتوای فتوت‌نامه‌ها در تعالی ساحت اخلاقی هنر ایران. *پژوهش‌های میان‌رشته‌ای زبان و ادبیات فارسی*، ۱ (۱)، ۱۱۷-۱۴۵.
- بهرامی، ا. (۱۳۶۴). *فرهنگ اوستایی*. انتشارات فروهر.
- بینای مطلق، س. و ایزدی دهکردی، م. (۱۳۹۷). عرفان اسلامی و آداب معنوی آموزش هنر (با تأکید بر فتوت‌نامه‌ها). *پژوهشنامه مذاهب اسلامی*، ۵ (۱۰)، ۱۱۷-۱۳۹.
- تکمیل همایون، ن. (۱۳۸۵). آموزش و پرورش در ایران. دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- حلبی، ع. ا. (۱۳۵۸). *برگزیده رسائل اخوان‌الصفاء*. انتشارات زوار.
- خانمحمدی، ع. ا. (۱۳۷۱). فتوت‌نامه بنایان. *صفه*، ۲ (۱)، ۱۰-۱۵.
- خرمشاهی، ب. (۱۳۷۷). *دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی*. ناهید، دوستان.
- دهخدا، ع. ا. (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*. دانشگاه تهران.
- ریاض، م. (۱۳۸۲). فتوت‌نامه: تاریخ، آیین، آداب و رسوم، به انضمام رساله فتوتیه میرسیدعلی همدانی. (عبدالکریم جریزه‌دار، مصحح). دانشگاه تهران.
- زرینی، ع.؛ صفاری، م. ش. و سمیع‌زاده، ر. (۱۳۹۷). جوانمردی، عیاری و فتوت در قبل و بعد از اسلام. *پژوهشنامه ادیان*، ۱۲ (۲۳)، ۷۲-۴۵.
- زندى محب، آ. (۱۳۹۸). شناخت و تحلیل فتوت‌نامه‌ها در جهت ارتقاء مهارت‌آموزی و اخلاق حرفه‌ای معماران. *مهارت‌آموزی*، ۸ (۳۰)، ۸۲-۶۵.
- سلطان‌زاده، ح. (۱۳۶۴). *تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون*. آگاه.
- سیفی، ن. (۱۳۹۶). پژوهشی در امکان احیای نظام استاد‌شاگردی در آموزش هنر ایرانی اسلامی در عصر حاضر (رساله دکتری). دانشگاه هنر اسلامی.
- صراف، م. (۱۳۵۲). *رسایل جوانمردان: مشتمل بر هفت فتوت‌نامه*. (مرتضی صراف، مصحح). انجمن ایرانشناسی فرانسه در ایران.
- طوسی، خواجه‌نصیرالدین (۱۳۸۹). *متن کامل اخلاق ناصری خواجه نصیرالدین طوسی*. (سیاوش خوشدل، مصحح و ویراستار). مؤسسه انتشاراتی فراهانی.
- طوسی، ا. (۱۳۶۰). *سماع و فتوت*. (احمد مجاهد، ویراستار). کتابخانه منوچهری.
- عمید، ح. (۱۳۶۱). *فرهنگ فارسی عمید*. انتشارات امیرکبیر.
- عیوقی، ب. (۱۳۸۵). *تعلیم و تربیت در ایران از دوران باستان تا انقلاب فرهنگی*. عیوقی.

- فرهادی، م. (۱۳۹۰). کار در فتوت‌نامه‌ها (مرام‌نامه‌های صنفی - طریقتی خودانگیخته و خودپذیرفته پیشه‌وران ایرانی). برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، (۸)، ۳۶-۱.
- فضائی، ا. (۱۳۹۱). گامی برای تبیین مرزهای تربیت و تعلیم. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۱۹ (۱۳)، ۱۱۳-۱۳۵.
- فنائی اشکوری، م. (۱۴۰۲). اخلاق و معنویت در آیین فتوت. ادیان، مذاهب و عرفان. معرفت، (۳۰۶)، ۳۳-۲۱.
- فیوضات، ا. (۱۳۷۲). بررسی تحولات نظام استاد شاگردی در ایران. دانشگاه شهید بهشتی. قدیمی، س. و محمدی‌نژاد، ب. (۱۳۹۰). شیوه‌نامه تدوین و بازنگری برنامه درسی. دفتر برنامه‌ریزی و پشتیبانی آموزش عالی.
- قرآن کریم. (۱۴۴۵ق). مجمع الملک الفهد.
- کربن، ه. (۱۳۸۲). آیین جوانمردان. (احسان نراقی، ترجم). انتشارات سخن.
- گزنفون (۱۳۵۰). سیرت کوروش کبیر. (غلامعلی وحید مازندرانی، مترجم). بانک بازرگانی ایران. مطهری، م. (۱۳۸۲). تعلیم و تربیت در اسلام. انتشارات صدرا.
- موسوی گیلانی، ر. (۱۳۹۰). درآمدی بر روش‌شناسی هنر اسلامی. انتشارات مدرسه اسلامی هنر.
- موسوی گیلانی، ر. (۱۳۹۰). هنر اسلامی در آیین فتوت‌نامه‌ها با تأکید بر فتوت‌نامه چیت‌سازان. مطالعات هنر اسلامی، (۱۵)، ۲۴-۳۴.
- موسوی گیلانی، ر. و شکیبادل، م. (۱۳۹۵). سلوک عارفانه در سنت استاد و شاگردی فتوت‌نامه‌ها و تأثیر آن بر خلاقیت هنرمند. آیین حکمت، (۲۸)، ۱۹۷-۲۱۹.
- میرفندرسکی، م. ا. (۱۳۸۷). رساله صناعیه. (حسن جمشیدی، محقق). انتشارات بوستان کتاب.
- میلر، و. و میلر، م. (۱۳۸۵). راهنمای تدریس در دانشگاه‌ها. (ویدا میری، مترجم). سمت.
- ناتل خانلری، پ. (۱۳۴۸). آیین عیاری. مجله سخن، ۱۹ (۱)، ۲۶-۱۹.
- نفیسی، س. (۱۳۴۳). سرچشمه تصوف در ایران. کتابفروشی فروغی.
- ولایتی، ع. ا. (۱۳۸۹). مدارس و حوزه‌های علمیه شیعه. امیرکبیر.
- واعظ کاشفی، ح. (۱۳۵۰). فتوت‌نامه سلطانی. (محمدجعفر محبوب، ویراستار). انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

Lucas, B., Spencer, E., & Claxton, G. (2012). How to Teach Vocational Education: A Theory of Vocational Pedagogy. Centre for Real World Learning, University of Winchester.

Miller, R. (1988/2003). The Holistic Curriculum. OISE Press.

Schreiner, P., Banev, E., & Oxly, S. (2005). Holistic Education. Resource Book. Waxmann.

